

AZ ORVOSI HELYIRATOK MINT A KUTATÁS FORRÁSAI

A interdiszciplinaritás ma már természetes kívánalom a kutatómunkát végző szakemberek számára. Néhány évszázaddal ezelőtt majd minden tudós magáénak mondhatta ezt a szemléletet, de különösen az orvosok vették ezt igen komolyan. A XVIII. században, a modern orvostudomány megszületésének időszakában, amikor az ember teste, a betegség és egészség fogalma megváltozott, többféle és több irányból gyűjtött ismerettel keresték az összefüggéseket. A természettudomány és a társadalomtudomány művelése egymás mellé került, egymást kiegészítette. Úgy vélték, hogy a betegségek mögött a természeti események összességének komplexuma áll, így a külvilág és a természetföldrajzi adottságok megismerése közelebb vihet a járványok lényegi vonásainak feltérképezéséhez. Másrészt a történetiség és a társadalmi tér hálójában is megfoghatóvá vált a betegség, így megkerülhetetlenné vált egy-egy város, járás, megye történeti, társadalmi megismerése.¹ Ennek a szemléletnek a terméke az orvosi topográfia műfaja is, amelyet igazán határterületnek tarthatunk, mivel anyagát a természettudomány területéről származó ismeretek és a társadalomtudományhoz tartozó kutatások tették teljessé.

A XVIII. századra Magyarországon is általánossá vált az az orvosi vélemény és szemlélet, amely szerint a természeti környezet, az éghajlat, a vizek minősége, az életmód, a gazdálkodás, a hiedelmek és szokások, a helyi gyógyítók és gyakorlatuk, a felhasznált szereik, a nevelés és az erkölcsi állapot, a szenvedélyek határozzák meg az adott közösség egészségügyi helyzetét, demográfiai viszonyait, így azok megismerése nélkül nem lehet a betegségek körét körülírni, eredményesen gyógyítani, és felvenni a harcot például a balvélekedésnek, kuruzslásnak minősített gyakorlattal szemben. A hazai orvosok is Hippokratész *A levegőről, a vizekről és a vidékekről* írt könyvét tekintették kiindulási alapnak.² Így az orvosi helyiratot készítő orvosoknak ki kellett bővíteniük addigi ismereteiket, az orvosi tényeken és gyógyítási gyakorlaton túl olyan kutatásokat, adatgyűjtéseket kellett végezniük, amelyek nem tartoztak korábbi munkájukhoz, esetleg érdeklődési körükhöz sem. Ez igaz még akkor is, ha elsősorban egy adott város, megye vagy régió egészségügyi helyzetét, járványügyét leginkább meghatáro-

¹ Foucault 2000. 125-128.

² „Aki a gyógyítás művészetéről alapos ismeretekre kíván szert tenni, annak a következőkre kell figyelni. Elsősorban az évszakok különbözőségére és azok kihatására, mert mindegyike más és más és változékonysága igen gyakori. Figyelemmel kell lenni a szelekre is, éppúgy a melegre, mint a hidegre, különösen az általában uralkodó és nem utolsósorban a vidékre jellemzőkre. Továbbá vizsgálni kell a vizek hatásos tulajdonságait, mert amennyire fűz és súlya egymástól eltérő, annyira megvan minden víznek a maga sajátos tulajdonsága. Ha idegen városba megyünk, meg kell vizsgálni annak fekvését, hogy milyen szeleknek és napfelkeltének mennyire van kitéve. Mert nem azonos befolyású, hogyha északnak vagy délnek, napfelkeltének vagy napnyugtának fekszik. Ezek után hasonlóképpen figyelmesen és gondosan kell vizsgálni a vizet, hogy a mocsaras, vagy lágy víz, vagy kemény, magasan fekszik vagy szabadon, vagy sziklás talaj forrású, vagy sós és főzésre nem alkalmas (főzés ellenére sem élvezhető). Továbbá meg kell vizsgálni a földréteget, hogy az kopár-e, és vízben szegény vagy fákkaal teleültetett, fekvése alacsony, vagy bűzösen meleg, vagy magasan, szabadon és hűvös helyen fekszik. Továbbá meg kell figyelni a népek életkörülményeit, miben találnak különösképpen élvezetet, hogy italosak-e, esznek-e sokat, szeretik-e a dologtalanságot, vagy inkább a tornákban és a nehéz munkában találnak örömet és ennek ellenére sem nagy evők, sem nagy ivók. Mindezt megfontolás tárgyává kell tenni. Ha valaki ezekről a viszonyokról, azok mindegyikéről, de legalább a legtöbbjéről bizonyos ismeretekre szert tesz, és amikor az ismeretlen városban érkezik, nem maradhatnak előtte titokban sem az epidémias, sem az endémias betegségek, mert sem nem ingadozik, sem pedig nem téved azok gyógyításában....” Fordította Sattler Jenő. In: SATTLER 1964. 9-10.

zónak vélt körülmények és adottságok számbavételére törekedtek. Ugyanakkor éppen a francia és német mintát követve sok esetben a történeti, statisztikai, demográfiai, népismereti adatok összegyűjtését is e munka szerves részének tekintették.

Az orvosi topográfiák tematikai előzményének tekinthetjük az elsősorban a járványügy figyelemmel kísérése és megelőzése szempontjából összeállított megyei főorvosi jelentéseket is. Készítésüket helytartótanácsi rendelet és útmutatás alapján *munkahelyi kötelességként* kellett elkészíteniük a hatósági orvosoknak, amit jól-rosszul, hangsúlyozottan a megadott hivatali szempontok alapján állítottak össze havi, majd negyedévi, később évi bontásban.

Ezzel szemben az orvosi helyirat más szemléletű volt, és más célból született. Magyarországon nem volt hivatali kötelességük a megyei orvosoknak topográfiát készíteni. Minden esetben önkéntes elhatározás, anyagi támogatás és külön fizetség nélküli több évi kutatómunka, sokszor komoly történeti forrásfeltárás állt egy-egy orvosi topográfia mögött. Ezek készítése a mindennapi orvosi gyakorlatból való kilépést, más tudományágakban való szellemi kalandozást, interdiszciplináris kutatást, ugyanakkor a külföldi, elsősorban a francia, olasz, német és osztrák szaktudomány fejlődésének számon tartását, adott esetben követését is jelentette. Munkájuk mellett – gyakran egy vármegyére 1-2 orvos jutott – kevesen vállalkoztak a topográfiához szükséges előkészületekre, történeti, művelődéstörténeti kutatásokra, több évre menő statisztikai, demográfiai táblázatok készítésére, anyakönyvek átlapozására stb.

A XVIII. századi Európában sok, Magyarországon néhány orvos írt orvosi topográfiát, amelynek elsődleges célja tehát a hatékonyabb, eredményesebb gyakorlati orvosi munka segítése volt, és nem utolsó sorban az orvosi presztízs emelése azzal, hogy a betegség, a járványok gyógyításának mindennapi rutinját kitágították, és a társadalmi összefüggések rendszerébe emelték. A XVIII. század második felétől az orvostudomány fejlődése és a központosító, ellenőrző állam igénye esett egybe a közegészségügyet javítani szándékozó tevékenységekben, amikor az orvosok a tapasztalati tudást kiegészítették társadalomtudományi ismeretekkel és elemzésekkel. Nálunk ezek eredménye csak a XIX. században jelenik meg észrevehetően.

A Magyarországon is a XVIII. század második felétől megjelenő orvosi topográfiákat még nem tárta fel mélységében az orvostörténet, de például a néprajztudomány sem aknáztta ki e művekben rejlő történeti-néprajzi forráslehetőségeket. A néprajzi tudománytörténeti munkákban megemlíti ugyan az orvosi helyleírásokat márcsak azért is, mert magyarországi megjelenésük egybeesett a XVIII. század második felétől nemzeti műveltségünk iránt megélt érdeklődéssel, és a hazai tudományos életünk fellendülésének igényével. Mivel az orvosi helyiratokat a tudományos igényű orvosi irodalom kialakulásának fontos dokumentumaiként tartják számon, a néprajzi kutatások nem fordítottak kellő figyelmet ezekre a munkákra. Ezzel magyarázható, hogy a néprajztudomány számára is csak kevésbé ismert forrásértékük. Ezt támasztja alá Kósa László *A magyar néprajz tudománytörténete* című kötete is, amelyben az országleírások és statisztikák mellett meg sem említi az orvosi topográfiáknak a néprajztudomány szempontjából fontos jelentőségét.³ Paládi-Kovács Attila *A magyar tájak néprajzi felfedezői* című válogatásának bevezetőjében is csak egy fél mondatral utal arra, hogy a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseire szerkesztett könyvek is *serkentették a honismereti kutatást*.⁴ Ezt illusztrálják Hölbling Miksa és Haas Mihály műveinek kötetében bemutatott részletei.⁵

Gémes Balázs 1979-ben a népi orvoslás kutatásával kapcsolatban megemlítette ugyan, és részben idézte Bugát Pál az Orvosi Tárbán 1838-ban megjelent felhívásának egyik részletét,

³ Kósa 1989. 32-37.

⁴ Paládi-Kovács 1985. 18.

⁵ Paládi-Kovács 1985. 85-100., 101-115.

majd Rosemann és Stáhly orvosok hozzászólását, amelyben orvosi helyrajzok készítésére buzdították a kollegáikat.⁶ De Gémes Balázs akkor úgy látta, hogy a felhívás eredménytelen volt, ezért sajnálattal megjegyezte: *Kár, hogy ezek a felhívások szinte visszhang nélkül maradtak.*⁷

Az alábbiakban arra szeretném felhívni a figyelmet a teljesség igénye nélkül, hogy Magyarországon számos orvosi helyirat készült, érdemes velük foglalkozni, mivel a néprajztudomány számára is rendkívül fontos forrásértékük van.⁸

A magyarországi orvosi topográfiaikat megjelenési helyük és formájuk szerint három nagyobb csoportba sorolhatjuk. Időrendben először az önálló könyvként megjelent munkákat kell megemlíteni, másodsorban a folyóiratokban (folytatásban is) közölt munkákat, harmadikként pedig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek alkalmából, tiszteletére készített orvosi topográfiaikat, amelyek részben a *Munkálatokban* és az emlékkönyvekben szerepelnek önálló tanulmányként, de külön kötetben is kiadhatták őket.

Megjelenési idejük szerint is két nagyobb korszakra bonthatjuk a magyarországi orvosi topográfiaikat. Az első időszak a XVIII. század második felére esik, amikor a hazai munkák külföldi orvosi topográfiaik hatására készültek, átvéve azok célkitűzéseit, módszereit és tematikáját. A második korszakot 1838-tól, a Bugát Pál-féle felhívástól számíthatjuk, amely évtizedekre elindította és meghatározta a magyarországi topográfiaik célkitűzéseit, szerkezetét és tartalmát.

Nyugat-Európában a 18. század végére már számos orvosi topográfia készült. Ennek mennyiségéről némi tájékoztatást kaphatunk G. G. Ploucquet a XIX. század elején megjelent bibliográfiájából. A *Topographie Physica, medica, cfr. Aer, Morbi, Endemii* fejezet 11 sűrűn írt hasábon sorolja az e témakörhöz tartozó irodalmat.⁹ A hatalmas adatbázisban azonban nem található egyetlen magyar mű sem, annak ellenére, hogy pl. Benkő Sámuel munkáját a párizsi Királyi Akadémia 1783-ban dícséretben részesítette.¹⁰

A XVIII. századi magyarországi topográfiai irodalomról a *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur* 1803-ban megjelent füzetében kapunk áttekintést Karl Lübeck *Ueber die medizinische und naturhistorische Literatur von Ungern* címmel folytatásban közölt rendkívül érdekes annotált bibliográfiájában.¹¹ Lübeck célja elsősorban a számbavétel volt, másodsorban az ösztönzés olyan munkák írására az orvos-földrajz és az orvosi helyleírás témakörben, amelyek segíthetik Magyarország külföldi megismerését, reális kép kialakítását. Néhány példával, így az évszázadok óta magyar betegségnek tartott ún. *das ungarische Fieber és a csömör* kapcsán történeti áttekintést adott az egészségügyi tévhitek kialakulásáról, a betelepülők félelméről, amelyek még a XIX. század elején is meghatározták a Magyarországhoz való viszonyt.¹²

Három nagy magyarországi orvosegyéniség, Benkő Sámuel, Haidenreicher János Lajos és a brassói Johann George Hoffinger orvostopográfiai műve mellett Karl Lübeck bemutatta a *Zeitschriftben* Leonhard Ludwig Finke három kötetes munkáját is.¹³ A német orvos a kor tudományos igényeinek akart megfelelni a XVIII. század végén, amikor három vaskos kötetben bemutatta Európa, Ázsia, Afrika és Amerika orvosi földrajzát.¹⁴ Bevezetőjében

⁶ Gémes 1979. 20-21.

⁷ Gémes 1979. 21.

⁸ A dolgozat egésze és a magyarországi orvosi topográfiaik eddig legteljesebb számbavétele PhD disszertációmban található. Kézirat, megjelenés alatt.

⁹ Ploucquet Tome IV. 1809.

¹⁰ Gortvay 1953. 172.

¹¹ Lübeck 1803.

¹² „Mit geheimer Angst kamen daher die zahlreichen deutschen Colonien, um das Land zu bevölkern, viele glaubten dem Tode entgegen zu gehen, weil ihnen das Land als ein Aufenthalt der Pest geschildert warb.” LÜBECK 1803. 3. k. 1. f. 10-14.

¹³ Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 204.

¹⁴ Finke 1-3. Bd. 1792-1795., Én csak az első kötethez jutottam hozzá a SOM könyvtárában, a második két kötetre még nem találtam rá.

maga mondta el, hogy 1780 óta gyűjtötte a különböző népek hagyományos gyógyító ismereteit, és részben útleírások, újságcikkek, kisebb részben eredeti források alapján, többszöri átdolgozással valamint kiegészítésekkel 1792-re készült el az első kötettel. Hippokratészen¹⁵ kívül egyetlen egy forrását sem nevezte meg. Finke könyvét azért kellett megemlíteni, mert mintegy összegzi a nyugat-európai orvosi topográfiaiak addigi ismereteit, és bizonyítja e műfaj elterjedtségét és népszerűségét az orvosi szakirodalom területén, másrészt példa lehetett a későbbi magyarországi helyleírások készítői előtt, végülis Lübeck is erre szánta.

A magyarországi szakirodalom szerint az első magyar orvosi topográfiát Benkő Sámuel (1743-1824) írta 1782-ben.¹⁶ Időben megelőzte őt, igaz nem *szabványos* orvosi topográfiával, nem olyan alapos és mindenre kitékintő munkával Torkos Justus János (1699-1770), Pozsony város főorvosa. 1764-ben jelent meg Pozsonyban a *Bericht von der Königlichen des Königreiches Ungarn Freistadt Pressburg Lage, Wässern und Luft* című könyvecskéje, amely azonban a címet szó szerint véve elsősorban a város természeti környezetéről adott tájékoztatást.¹⁷ Ez a munka a mai olvasó számára, főleg Benkő topográfiájához hasonlítva, igen egyszerű, kevésbé áttekintő, gyakran tudománytalannak tűnhet. Végülis az 59 oldalas könyvecskében sok általános elmélkedést és kevés Pozsonyra vonatkozó konkrét adatot találhatunk. Mégis fontos Torkos Justus munkája, már csak azért is, mert megpróbált orvosi topográfiát írni, megpróbált orvosi szemszögből egy helyről, egy városról képet adni, miközben tanácsokkal és intésekkel a helyes, egészséges életmódra buzdította az olvasót.

Szigorúban véve tehát valóban Benkő Sámuel készítette az első hazai, részletes orvosi topográfiát.¹⁸ Műve megírására minden bizonnyal a németországi és a hollandiai tanulóévek alatt megismert orvosi irányzatok, áramlatok és viták hatottak, amelyet természetesen egészítettek ki bölcsészeti tanulmányai is.¹⁹ Erről a XIX. fejezetben is vall *A miskolci levegő természetéről* szólva: ... Amiként ez a három dolog: levegő, életmód és az élelem jellege országonként, városonként, vidékenként változik, ugyanígy különböző a lakosok vérmérséklete, és némiképp a vérmérséklet változása szerint kell az orvosnak a gyógyítás módját is változtatnia ... Ezért a kiváló Baglivius²⁰ arra buzdította a vidékek egyes orvosait, írják meg környezetük történetét, beszéljenek a levegőről, a vízről és a vidékekről, azaz a folyókról, tavakról és forrásokról, a dombokról, síkságokról és hegyekről; ... Azután írjanak a lakosok szokásairól, vérmérsékletéről, a családi betegségekről és a kezelés módjáról, amellyel meggyógyítják azokat; a helybeli gyógyításról, vagyis azokról a gyógyszerekről, melyek a hazai földön találhatók;...²¹

Az eredetileg latinul írt művet 1976-ban magyarul kiadta a Herman Ottó Múzeum Szabadfalvi József tanulmányával. Ezzel a könyvvel sokat foglalkozott az utókor, mivel az Miskolc város és környékének egyik legértékesebb történeti forrása. A XXX. fejezetre tagolt könyv (hiányzik a XXVIII.) áttekintést ad a város földrajzi fekvéséről, a lakosság számáról, vallásáról,

¹⁵ „Hippocratis Buch von der Luft, dem Wasser und den Gegenden, ist das einzige mir bekannte Buch, das mit einer medicinischen Geographie einige Aehnlichkeit hat. Er redet darin von Europa und Asien; von den Sitten und Gebräuchen fremder Völker; von ihren Krankheiten, Curmethoden u. s. w. ...” In: Finke 1792. Einleitung, XXXV.

¹⁶ Szabadfalvi 1976., Réti 1979.

¹⁷ Torkos Justus 1764., Lübeck bibliográfiájában nem szerepel ez a mű.

¹⁸ Benkő 1782., 1818., Sajtó alá rendezte: Szabadfalvi József, 1976.

¹⁹ „Mivel pedig az Orvostudományok Királyi Társasága, amely XVI. Lajosnak, a legkeresztényebb királynak a védnöksége alatt Párizsban virágzik, ma is pályadíjjal jutalmazza, sőt súlyos aranyéremmel is fől szokta ékesíteni azt, aki pontosan megvizsgálja az ásványvizetek összetételét és elvégzi vizsgálatukat, vagy aki elkészíti a francia királyság vidékeinek történeti-orvosi helyrajzát, és mert Ti Magatok is csúnya dolognak tartjátok, hogy ha csak az új világ területeinek bizonytalan történeteit emlegetjük, és annak a tartománynak és városnak a történetét pedig, amelynek életünkkel és vérünkkel tartozunk, nem nyomozzuk, nem ismerjük...” Benkő 1782. 1976. Előbeszéd, 9.

²⁰ Giorgio Baglivi (1668-1707) Rómában működő orvos a 17. századi elméleti viták mellett a gyakorlati orvostudományt állította előtérbe. A betegségek és a természet összefüggései kapcsán hangsúlyozta, hogy a bevált tapasztalatokból és nem a doktrínákból kell kiindulni. In: Birtalar: 1988. 19.

²¹ Benkő 1782., 1976. XIX. §. 37-38.,

foglalkozásáról, a letelepedésről, a piacról, az épületekről, az iskolákról, az ivóvizekről, a gazdálkodásról, a szőlőművelésről, a miskolci borok minőségéről, a borhamisítókról, a pezsgőkészítésről stb. A XIX-XXV. fejezet a meteorológiai megfigyelésekkel és statisztikákkal foglalkozik, a XXIX. és a XXX. rész Miskolc és környékének 1781-es kórtanát, valamint orvosi megfigyeléseket és feljegyzéseket tartalmaz. Természetesen minden fejezetet lehetne külön elemezni. Benkő könyvének nagysága abban is rejlik, hogy egységes, és mindvégig megőrizte az orvos szemléletét, és majd minden tényt megpróbált összefüggéseiben, általános és helyi szempontból is értékelni. Ennek hitelességét és dokumentumértékét növeli, hogy saját praxisának tapasztalatait jegyezte le 1780-1781-ből. Ezekben a feljegyzésekben olyan megfigyelések, vélemények és gyakorlati orvosi eljárások, felhasznált szerek jelennek meg, amelyek nemcsak Benkő, hanem más korabeli orvos gyakorlatáról, nem egy esetben leleményességéről is tanúskodnak. Ugyanakkor láthatja a XX. század végi olvasó, hogyan szembesül a 18. századi tanult orvos a hiedelmekkel, vagy a hagyományos gyógyító, segítő megoldásokkal, és hogyan egészítette ki ezekkel a tudomány által szentesített recepteket, eljárásokat.

Benkő művét tudós társai és az őt követő magyarországi orvostársadalom kevéssé ismerte, annak ellenére, hogy Lübeck ismertette és követésre méltó munkának tartotta.²² Ezzel magyarázható, hogy nincs folytonosság Benkő Sámuel munkája és a 19. századi hazai orvosi topográfiák között. Ez azért is érdekes még, mert az 1818-as második kiadást egy bizonyos B-h. ismertette a Tudományos Gyűjtemény 1819-es kötetében.²³ Bár a recenzor elismerte Benkő topográfiájának elsőbbségét, igen keményen bírálta a latin grammatikai hiányosságai és statisztikai pontatlanságai miatt.²⁴ Talán a rosszindulatú kritika volt az oka, hogy az orvosi szakirodalom nem vette figyelembe ezt a munkát, és 20 évvel később Bugát Pál sem említette meg az orvosi topográfiák készítésére született felhívásában.

Karl Lübeck bibliográfiájában²⁵ találjuk Haidenreicher János Lajos (1747-1807) *Medicina Aradiensis* című latin nyelvű munkájának ismertetését is. Lübeck ezt a könyvet jól olvashatónak és igen érdekesnek tartotta.²⁶ Bár célja szerint orvosi topográfiának készült a mű, kevés a pontos, helyhez kötött megállapítás. Az első fejezetben a váltólázról megállapította ugyan, hogy az inkább a román népességnél gyakoribb betegség, és a magyarok, a németek és a szlávok között ritkábban fordul elő, de már a többi öt fejezetben általános képet kapunk a diétáról, a levegőről, a gyógyszerekről, a lázról és a *dyszentériáról*. Végül betegséget nem említve, 28 receptet közölt mindenféle kommentár nélkül.

Karl Lübeck listáján szerepel még egy fontos könyv, amelynek nagyon sok orvosi topográfiai vonatkozása van.²⁷ A brassói születésű Johann Georg Hoffinger (1756-1792), az első selmebányai kamarai bányaorvos²⁸, akinek *Vermischte medicinische Schrifte* címmel 1791-ben Bécsben jelent meg munkája.²⁹ A könyv első fejezete, a *Medicinische Topographie der königl. freien Bergstadt Schemnitz in Niederhungarn* jelentősége csak Benkő Sámuel munkájához hasonlítható. Történeti, statisztikai adatokkal, pontos és szemléletes leírásokkal ad képet a korabeli gazdag és szép, ezüst és arany bányászatáról híres bányavárosról és környékéről. Nemcsak a házak számáról, építőanyagáról,³⁰ hanem a lakosság nyelvéről, szokásairól, megkülönböztető viseletéről is részletesen ír.

²² Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 205.

²³ Tudományos Gyűjtemény, 1819. I. kötet. 66-74.

²⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1819. I. k. 74.

²⁵ Lübeck 1803. 3. k. 4. f. 205-206., Bugyi 1981. 219-220.

²⁶ Haidenreicher 1783.

²⁷ Lübeck 1803. 4. k. 1. f.

²⁸ Kosáry D. Hoffinger a dohányzásról és a nemesfém amalgámzásának egészségre ártalmas hatásáról írt tanulmányait említi csak. In: Kosáry 1980. 606.

²⁹ Hoffinger 1791.

³⁰ Hoffinger 1791. 11-13.

A könyv második fejezete tudománytörténeti szempontból is igen jelentős, mivel az első igen részletes magyarországi leírása egy, valamely szakmához, jelen esetben a bányászat-hoz köthető betegségkörnek. A *Beschreibung einer Krankheit die bei dem kaiserl. königl. Bergvolke in Schemnitz sehr häufig vorkommt* című fejezethez felhasználta korábbi erdélyi és bánáti bányorvosi tapasztalatait is.³¹ Selmezbányai működésének hetedik évére állt össze ez az orvosi munka, amelynek szintén igen sok néprajzi vonatkozása van.

Bár Lübeck listáján nem szerepel, mégis a XVIII. századi orvos topográfiai irodalom jeles személyisége Wolff András (1741-1812), előbb nagyszombeni, majd jászvásári (Iasi) főorvos. Az *Ueber einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen und besonders im Hermannstädter Bezirk* című nagyon olvasmányos, mindössze 35 oldalas könyvecske tulajdonképpen a *Siebenbürgischen Quartalschrift* kezdeményezésére született.³²

Két nagy részre tagolta könyvét. Az elsőben a város ivóvizével, a csatornákkal, és a rossz víz okozta betegségekkel foglalkozik. A második fejezet nagy részében a kuruzslókkal foglalkozik. Amit a rossz víz nem rontott el, azt elrontják a kuruzslók – kelt ki ellenük, majd Tissot és Zimmermann könyveiből vett idézetekkel jellemezte a korabeli *sarlatánokat*.³³

A tejjesség igénye nélkül, és a balneológiai munkákat teljesen elhagyva a fenti művekkel lezárhatjuk a XVIII. századot, a magyarországi orvosi topográfia megjelenésének első korszakát. Ezután 40 évig nem született szigorúan vett orvosi helyleírás.

1831-ben kezdődik egy új korszak, amikor az első magyar orvosi szakfolyóirat, az *Orvosi Tár* indító számában Bugát Pál kitűzte azokat a célokat, amelyeket a folyóirat a jövőben szeretne elérni. A kiadók – Bugát Pál és Toldy (Schedel) Ferenc – legfőbb célja az volt, hogy a magyar nyelvet komolyabb tanulmányok és az orvosi szaknyelv számára alkalmassá tegyék.³⁴ A nyolc pontba sorakoztatott témakörök közül a II. pont alatt a népi orvoslásra vonatkozó adatok gyűjtésére is kitért, mint a szaktudomány számára is *érdemes* ismeretekre.³⁵ A IV. pontba a tájbetegségek és járványok, az V. pontba a fürdők és gyógyvizek leírása, a VII. pontba pedig az orvosi helyrajzok készítése került, mint lehetséges témakörök a folyóirat jövőbeni tervei közé. Bugát Pál röviden útmutatót is adott e munkák készítéséhez: *VII. Orvosi helyrajzok (topographiák). A gondolkodó orvos, ki több esztendőig lakott valamely vidéket, s a természet tudományban jártas, figyelmes levén minden külső hatalmakra, mellyek a nép életbeli állapotjára (egészségére vagy betegségére) befolyanak; ebbeli fontos útmutatásokat adhat az egész orvosi közönségnek, a mennyiben az észrevételeit összehasonlítás és következtetés útján mindenütt használhatja...*³⁶

A pontos útmutató ellenére az *Orvosi Tár* 1831-1833 között megjelent füzeteiben nem találunk orvosi helyleírást, annál több kolerával kapcsolatos cikket, tanulmányt. Ennek oka az 1831-ben kitört kolerajárvány volt, amelynek hatása messze túlnőtt az orvosi vitákon, szakmai problémákon.

1838-ban, amikor az *Orvosi Tár Új folyamata* elindult, Bugát Pál ismét előhozta az orvosi topográfia ügyét. Három illetve egy összegző tanulmányban adott részletes útmutatót a topográfia készítéséhez.³⁷ Ha áttekintjük a megadott szempontokat, lát-

³¹ Hoffinger 1791. 83.

³² Wolff 1793, Nem szerepel a Lübeck-féle listában. Röviden megemlíti Bugyi 1976., 1981.

³³ „Was das schlechte Wasser nicht verdirbt, verderben die Pfuscher in der Arzneikunst, oder Aferärzte, die gleich einem reiffenden Strom durch alle Gassen der Stadt herum laufen, die mit ihren dummen Röpfen, abgeschriebenen Rezepten und lügenhaftem Geschwäss viel mehr Unheil in einem Staate anrichten, als eine feindliche Armee mitten im Schoss des Vaterlandes thun würde.” u. o. 11.

³⁴ „...a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközüvé tenni.” *Orvosi Tár*, 1831. Vezérszó, XII.

³⁵ „Végre tudván, hogy az orvosi mesterség eredeti kép a népben támadott s csak később emeltett-fel tudománynyá; úgy véljük, hogy a nép közt dívatban lévő gyógyszerek és egyéb idevaló ismeretek az orvos figyelmére igen is érdemesek...” *Orvosi Tár*, 1831. Vezérszó, VIII.

³⁶ *Orvosi Tár*, 1831. Vezérszó, X.

³⁷ Bugát 1838. 341-344., 347-354., 363-369., 379-385.

juk, mennyire részletekbe menő, aprólékos, tudományos feltáró munkát várt el a topográfia készítésére vállalkozó orvostól. A javaslat szerint a földrajzi, a történeti dokumentumok, az egyházi sematizmusok és matrikulák adatainak számbavételéből kellett kiindulniuk, majd a helyi értelmiségiek, és a helyi véneinek tudására és tapasztalataira is felhívta a figyelmet, miből sok helyrajzi ösmeretet meríthet a kutató.³⁸ A természeti környezet számbavétele mellett külön csoportba sorolta az emberrel kapcsolatos ismeretek összegyűjtését is.³⁹ Külön felhívta a figyelmet a demográfiai és antropológiai felmérések mellett a vallási, a nyelvi adatokra és a foglalkozási, megélhetési viszonyokra, valamint a népszokásokra is. Érdemes idézni Bugát kérdéseit az ünnepekre vonatkozóan: ... *A szokásokra nézve p. o. lakadalom, keresztelés, halotti tor, szüret, kukoriczafosztás, sertésölés, lakozás stb. alkalmával neki tág mező nyílik, mellyek ezek közt a helytelenek, és mellyek a helybenhagyhatók? Az ünnepekre nézve, vallyon ezek megfelelnek-e céljoknak, nem fölöslegesek, néperényrontók-e? valamint a multságokra nézve, mellyek és mineműek ezek, vallyon pártolják-e az egészséget avagy rontják azt?...*⁴⁰ Végül pedig, mint amit csak a fentiek tükrében lehetne szemlélni, javasolja, hogy jegyezze fel az orvos, milyen helyi betegségek, járványok sújtják a lakosokat, és fürkéssze ezek okait. Ehhez kapcsolva ismerje meg a helyi gyógyító eljárásokat, és véleményezze azokat.⁴¹

Bugát három folytatásban közölt útmutatójához egy függelékét is csatolt, amelyben a helyleírásokat segítő botanikai és vegytani irodalomra hívta föl az orvosok figyelmét.⁴² Ebben egyetlen egy korábbi magyar orvosi topográfiát sem nevezett meg, noha ismernie kellett legalább Benkő Sámuel munkáját.

1838-tól számíthatjuk tehát a magyarországi orvosi topográfiák megjelenésének második korszakát. Bugát Pál az Orvosi Tárbán megjelent felhívása után több irányból vizsgálhatjuk az orvosi topográfiák fejlődését. Részben saját kezdeményezésre, esetleg külföldi hatásra, vagy egyetemi ösztönzésre készült önálló kötetek oldaláról, másrészt, és ez az irány igen jelentős, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseire megjelent dolgozatok vagy könyvek oldaláról. Minden bizonnyal ezek hatására, ezekre reflektálva, de tőlük függetlenül jelentek meg a folyóiratokban is orvosi helyrajzok, amelyek szintén kitérnek a kört.

Az orvosi topográfiák második korszakának szempontjából fontos még, hogy Bugát felhívása után évekig újra- és újra előkerült ez a kérdés különböző formában. Sőt egy idő után a megyei orvos feladataival kapcsolatban már kötelességek között is szerepelt az orvosi helyrajz készítése. Erről Herman János Baranya megye főorvosa írt a *Megyei orvosi eljárás* című munkájában.⁴³ Herman János ismerte az addig elkészült munkákat, ezért tartotta fontosnak, hogy minden megyéről készüljenek ilyen összeállítások: ... *tisztében a megyei főorvos folyamatosan csak úgy járhat el, ha a megyét bővebben ismeri, mire elődei által készített topographia vezet, – mellynek nem létében a tiszt főorvos első kötelessége ezt azonnal munkába venni....*⁴⁴ A Bugát-féle útmutató pontokat ő is felsorolta, illetve kiegészítette némileg.⁴⁵

³⁸ Bugát 1838. 342-344.

³⁹ „Az ember nemcsak magával és embertársával, hanem istenével és az egész természettel sokszoros viszonyban állván, a helybuvárnak helyrajzához sokféle anyagot nyújt.” In: Bugát 1838. 366.

⁴⁰ Bugát 1838. 367.

⁴¹ „Alig lévén valamely vidék, hol népszerű orvoságok divatban nem volnának, az orvos ezekre figyelmez, illendőleg méltányolja azok czélszerűségét vagy czélszerűtlenségét kifejti.” In: Bugát 1838. 369.

⁴² Bugát 1838. 379-385.

⁴³ Herman 1845.

⁴⁴ Herman 1845. 11-12.

⁴⁵ 3/a. „Különösen van-e jó szántó- vagy téglá, korszó, fazék, pipu és cserép edény égetésére való föld?” Herman 1845. 12.

Tehát Bugát Pál elindított folyamat szépen kibontakozott és kiteljesedett, különösen az 1840-ben megindított *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek* (1841-1933) (1848-1863 között nem tarthatták meg a rendezvényeket) hatására. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy 1840-től hosszú évtizedeken át a magyarországi tudományos (természet- és társadalomtudomány) élet legfontosabb színtere, gyakran az egyetlen fóruma volt.⁴⁶ A magyarországi szervezetre mind felépítésében, témaköreiben, mind kiadványai szempontjából minden bizonnyal a *Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte* tevékenysége hatott közvetlen előzményként és mintaként.⁴⁷ Már a felhívásban is elhangzott, hogy hasonlóan a német szervezethez, az évenkénti vándorgyűléseket az ország más-más vidékein, városaiban szervezzék meg, mintegy lehetőséget teremtve az országismeretre, a kapcsolatteremtésre. Három nagy – orvosi, természettudományi és 1865-től társadalomtudományi – szakosztályt hoztak létre, és az előadásokat is ezek szerint osztották be. A vándorgyűlésekhez kapcsolódik egy rendkívül értékes, néprajzi szempontból csak esetlegesen ismert irodalmi tevékenység – cikkek, tanulmányok, önálló könyvek, amelyek részben a gyűlésekre készült *Munkálatokban*, a *Napi Közlönyökben*, az önálló pályamunkákban vagy emlékkönyvként jelentek meg. Ezek a kiadványok részévé váltak a reformkori nagy vármegyei vagy kisebb tájak történeti monográfiáinak, megalapozták vagy éppen kiegészítették, de mindenképpen ösztönözték a hely- és népismereti gyűjtéseket és leírásokat. Hatalmas anyagról van szó, hiszen például a vándorgyűlésekre 1841-1890 között 73 önálló könyvet adtak ki, amelyből 21 megyei vagy városi helyrajzi munka, 11 fürdőleírás, míg a *Munkálatok* 24 kötetében (1841-1888) 11 nagy témakörben több száz tanulmányt találhatunk, amelyben 82 közegészségügyi (köztük számos helyleírás, topográfia) és 49 balneológiai írás van.⁴⁸

Hamburgban 1830-ban rendezték meg a német orvosok és természetvizsgálók IX. gyűlését, és itt jelent meg először egy emlékkönyv *Hamburg in naturhistorischer und medicinischer Beziehung. Zum Andenken an die Versammlung der deutschen Naturforscher und Aerzte* címmel. Ettől kezdve minden rendezvény színhelyén hasonló emlékkönyvet készítettek a helyi egyesületek tagjai, amit a résztvevőknek szétosztottak. Így a német vándorgyűlések egyik fontos szakirodalmi eredménye az orvosi topográfiák megjelenése volt.⁴⁹ Ezt a gyakorlatot is átvették a magyarországi szervezők és résztvevők. Chyzer Kornél a vándorgyűlések történetével kapcsolatban megjegyezte, hogy már az alakuló ülésen felmerült az igény orvosi topográfiák készítésére.⁵⁰ Valóban már az első nagygyűlés munkálataiban Eckstein Frigyes (1803-1859) indítványt tett *Magyarország orvosi helyrajzának* kidolgozására.⁵¹ Bár semmi újat nem tudott hozzátenni az eddigiekhez, mégis fontos, mert ismét felvetette ezt a kérdést, így mások is hozzászólhattak a javaslatához. Így Zomborcsévics Vince, Szabadka kerd királyi város orvosa szerint az orvosi helyleírás iránytű lehet számukra, hiánya pedig a gyógyító munka eredményességét veszélyezteti.⁵² Ugyanis az orvos *vezérkönyve hiányában olyan fegyverekkel kezd vitézkedni, melyek a tanított általánosságban jók ugyan, és a melyek azon helyviszonyokban vagy éppen rosszak, vagy legalább nem a legjobbak.*⁵³

⁴⁶ Bene Ferenc, az orvosi kar elnöke javasolta a dékáni gyűlésen 1840. július 25-én, hogy a vándorgyűléseket évente szervezzék meg. In: Orvosi Tár, 1840. II. k. 185-192., 202-206., Chyzer 1890.1., Gortvay 1953. 91-92.

⁴⁷ Siefert 1972. 171-183.

⁴⁸ Chyzer 1890. 10-14., 146-173., Szőkevalvi-Nagy 1933-ig mintegy másfél ezer előadással számol. In: Szőkevalvi-Nagy 1969. 51.

⁴⁹ Siefert 1972. 174.

⁵⁰ „Magyarország orvosi helyrajzának szüksége már itt lón hangoztatva.” In: Chyzer 1890. 16.

⁵¹ „Mintán hazánk több vidékeiből gyűltünk itt együtté, legjobb alkalmunk volna Magyarország orvosi helyrajzának kidolgozására tanácskozni, mely közös munkásságunk által világot láthatna.” In: Eckstein 1841. 49.

⁵² Zomborcsévics V. 1841. 54.

⁵³ „Valóban! ki honunk földabroszára csak egy futó pillanatot vet, innen is gyanyithatja azon számnélküli sajátágokat, melyekkel hazánk egyes részei birnak. ... Ég, föld, levegő, víz mennyi különbséget mutat: s hozzája ezen tarka vegyületű népfaj eredetének, foglalkozásának, életmódjának, vérmérsékjének különsegeivel, s a mind ezektől függő kórállomány többé kevesebbé állandó sajátágaiival. In: Zomborcsévics 1841. 54-55.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései tehát megalakulásuk óta napirenden tartották az orvosi helyleírások ügyét beleértve – és gyakran hangsúlyosabbnak tartva az ásvány- és gyógyvizek valamint a fürdők leírását, vegyelemzését. Igazán csak a Temesvárott tartott IV. nagygyűlés Munkálataiban jelent meg először szigorú értelemben vett orvosi topográfiai írás. A rendező város, Temesvár határozta meg az egész kötet témakörét, mivel minden tanulmány a bánási viszonyokkal foglalkozott. Köztük jelent meg Deutsch József (), Temes megye főorvosának tanulmánya *A bánási föld s nép viszonyainak rövid vázlati statisztikai s biostatistikai tekintetben* címmel.⁵⁴ Rövid volta ellenére nagyon érdekes a cikk, mivel a Bánóságban uralkodó, főleg a katonaságot és a felnőtteket sújtó igen magas halálózással és annak okaival foglalkozik.

1845-ben Kolozsvárott tartották az V. nagygyűlést, amelynek tiszteletére Szöcs József és Brassai Sámuel kiadásában megjelent Munkálatokban több tanulmány foglalkozott az ásványokkal, a gyógyvizekkel orvosi és vegytani szempontból. Mellettük olvashatjuk Pataki Dániel (1804-1871) *A bujakórnak a vidéken uralkodása s ennek lehető kiirtása* címmel rövid, de igen tartalmas cikkét, amelynek számos néprajzi vonatkozása van. Pataki volt az utolsó erdélyi országos főorvos. Legfőbb céljának a szegények segítését és gyámolítását tekintette, ezért ingyen gyógyított, s míg magánvagyonából tellett, ingyen adta a gyógyszereket is. Amikor már nem volt erre módja, gyűjtéseket szervezett a gyógyszerárak fedezetére. Nevét sokáig alapítvány is őrizte.⁵⁵ A hosszú évtizedek alatt alaposan megismerte az erdélyi közviszonyokat, ezért például a bujakórral kapcsolatban tett megállapításait általános érvényűnek vehetjük. Így például, amikor ennek a betegségnek az okait számba vette, elsősorban a falusi nép szabadabb erkölcsét, tudatlanságát, elmaradott és rendetlen életmódját és ezzel összefüggésben a szegénységet és az orvoshiányt nevezte meg.⁵⁶

Még Kolozsvárott dönt el, hogy a következő vándorgyűlés színhelye Pécs lesz, és egyúttal azt is elhatározták, hogy addigra elkészítik Baranya vármegye és Pécs történeti és orvosi helyiratát. Ennek szerkesztésével Haas Mihály (1810-1866), pécsi hittudományi tanítót bízták meg, egyúttal körlevélben felkérték a megyei papokat és lelkészeket, hogy adataikkal segítsék a munkát. A pécsi nagygyűlés szakirodalmi tevékenysége nagyon gazdag volt. Nemcsak a *Munkálatokban* jelent meg több néprajzilag is figyelemre méltó tanulmány,⁵⁷ hanem két önálló kötetet is átadhattak a résztvevőknek.

Haas Mihály összeállításában jelent meg a *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*, amelyet 1845-ben a Pécsen összegyűlt résztvevőknek nyújtottak át.⁵⁸ A könyv része a reformkori történeti megyei monográfiáknak, orvosi helyirati részei azonban nincsenek. Ennek az önálló kötetnek elkészítését a vándorgyűlés alkalmára Hölbling Miksa (1811-1901), vármegyei főorvos vállalta.⁵⁹ Bár a *Munkálatokban* is jelentkezett egy rövid tanulmánnyal a megyéről, de ebben a megye földrajzi, éghajlati, állat- és növénytani bemutatása után a szerb, a német és a magyar népesség hagyományos gazdálkodásáról, életmódjáról és műveltségéről is adott egy átfogó művelődéstörténeti, néprajzi képet. Ezzel Hölbling könyve a legismertebb a XIX. századi orvosi topográfiák közül, a néprajzkutatás számára is nélkülözhetetlen forrás. Hölblinget tematikája és szemlélete a XVIII. század végi nagy elődökhöz – Benkőhöz, Hoffingerhez, Wolffhoz – kapcsolja. Ő az egyik utolsó az orvosi topográfiák

⁵⁴ Deutsch 1844., megemlíti Spielman 1977. 288.

⁵⁵ Szinyei X. k. 1905. 479-481.

⁵⁶ „... mert a pór nép közt van különösen ezen kórnak ereje, itt ront főképp a ragály kicsinyt és nagyot, gyermekeket, ifjút, vénét, itt van hól a segedelem a legnehezebb, az orvos szernek meg nem szerethetéseért, az ápolás, kórházak nem léteért, bizodalom, értelmesség hiánydért, sok babona, vén asszonyi cura, füstölések, részeskedés s nehezebb munka hozzájárulásával.” Pataki 1845. 176-179.

⁵⁷ Hölbling 1846. 77-81., Palkovics 1846. 175-187., Horn 1846. 156-160.

⁵⁸ Haas 1845.

⁵⁹ Hölbling 1845.

írói közül, aki komplex módon, összefüggéseiben gondolkodott az adott terület, megye, kisebb tájak közösségeinek kultúrájáról, és az ebből levezethető egészségügyi állapotról.

A pécsi vándorgyűlés előadásából szerkesztett *Munkálatokban* jelent meg Patkovich József (1784-1854), Pécs főorvosának a dolgozata is *Szabad királyi Pécs városának orvos-statisticai helyirata* címmel.⁶⁰ Még édesapja, aki szintén orvos volt, kezdte el a 18. század végétől Pécs éghajlatának megfigyelését és írásban, táblázatokban való rögzítését, amit ő tovább folytatott. Ez a több, mint fél századot átfogó tevékenység és a Harkány gyógyfürdő érdekében tett lépései tették ismertté nevét kortársai között. Az orvosi helyirata is éppen ezért elsősorban meteorológiai feljegyzésekből, jól megszerkesztett táblázatokból és a harkányi gyógyvíz ismertetéséből áll.

A következő vándorgyűlést Kassán és Eperjesen tartották 1846. augusztus 10-16. között. A Halász Géza szerkesztésében megjelent *Munkálatokban* is van orvosi helyrajz-jellegű írás. Weitzenbreyer Frigyes *Kassa Orvosi s néprajzi tekintetben* című rövid dolgozata sorolható ide.⁶¹ Ebben a pokolvar és a váltóláz, mint leggyakoribb betegség megemlítése mellett, érdekes Madva Ferenc laikus gyógyító és a domokos szerzetesek megemlítése is, mint akik valamilyen formában hatottak a nép egészségi állapotára. A rudnói Madva Ferenchez, a gyógyításairól híres katolikus plébánoshoz messze vidékekről jártak a gyógyulni vágyók. Országos hírnévre tett szert, ráadásul Nyitra megye közgyűlése engedélyezte gyógyító gyakorlatát. Ezzel természetesen sértette az orvosok érdekeit, és nem segítette a tudomány, a képzett orvosok tiszteletét sem.⁶² Orvos szemével ugyanígy zavaró lehetett, hogy a betegek nemcsak gyógyító imádságért, hanem gyógyfüvekért és szerekért is a domokos szerzetesekhez folyamodtak. Weitzenbreyer mindkét eljárást kuruzslásnak minősítette, és elítélte az orvostársadalom nevében. Dolgozatában még igen kikelt a gyermekágyasokkal való durva és kíméletlen eljárásokkal szemben is, amelyet teljesen általánosnak talált a szegényebb családoknál. Ennek köszönhető – szögezte le Weitzenbreyer, hogy Kassa városában igen sok a korán öregedő és betegeskedő nő.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kassai nagygyűlésén olvasta fel Grósz Frigyes (1798-1858), a nagyváradi szemkórház főorvosa *A szegényebb sorsu szembetegek és gyógyítható vakok hazánkban tömérdek nagy számáról, melly leginkább egyesületek és több helyen felállítandó szegény vakok gyógy- és ápoló intézetei által elhárítandó* című rendkívül érdekes dolgozatát, illetve indítványát.⁶³ Fontos tudni, hogy Grósz Frigyes 1830-ban Nagyváradon a szegény vakok számára magánintézetet alapított, és saját pénzből tartotta fenn, ahol mintegy 40.000 beteget kezel és gyógyított.⁶⁴ Erről az intézményről, feladatairól és működéséről egy összefoglaló füzetet készített, amelyet előadása illusztrálására kiosztott a vándorgyűlés hallgatósága között. A kiosztott füzet teljes címe *Statisticai adatok a N. Váradon 1830 óta létező Szegény Vakok gyógyintézetének működéséről, és néhány szó ezen intézet jövődjéről, földművelők közt gyakran előforduló vakság enyhítésére Magyar- és Erdélyország több helyein felállítandó szegény vakok gyógyintézetei tekintetéből.*⁶⁵

Munkái általánosabb közegészségügyi, társadalmi kérdésekről szólnak, ezeket statisztikai, demográfiai adatokkal támasztja alá, ezért ezeket tágabb értelemben az orvosi topográfiahoz sorolom. Grósz Frigyes ugyanis, amikor a könyvben nyolc pontba sorolta a földművelők szembántalmainak okát, és ezek magyarázatát adta, bemutatta a magyarországi szegényparasztság korabeli életkörülményeit, viszonyait, és azokat az okokat, amelyek miatt oly sok vak vagy szembeteg ember volt azokban az évtizedekben.⁶⁶ Éppen ezért

⁶⁰ Patkovich 1846., ugyanez a dolgozat megjelent az Orvosi Tárban is. 1846. II.

⁶¹ Weitzenbreyer 1847.

⁶² Deáky 1998. 119-117.

⁶³ Grósz 1847. 29-31.

⁶⁴ Szinnyei III. k. 1894. 1487-1488.

⁶⁵ Grósz 1846.

⁶⁶ „... ha a gyermekek görvölýesek, szemlobbosok: szerintök rontás, vagy öntésbe hágás az oka: és ezt a tudós asszonyok >lege artis< által kuruzsolják; vagy ha a gyermek szürke (belső) hályoggal jó a világra: azt orvosoltatni nem szabad; mert az Isten akarata ellen volna...” Grósz 1846. 36.

a Nagyváradi Szegény Vakok Intézetének alapszabályához tartozott (2. §), hogy mindenki, akár hazai, akár külföldi, *a szegény cigány úgy, mint a szegény nemes ember*, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül segítségre számíthatott. A legfontosabb, hogy nemcsak a beteget, hanem a kísérőjét is felvették az intézetbe, és a kezelés idejére ingyen ellátást és gyógyszerket kaptak. A füzet végén Grósz Frigyes statisztikai táblázatokban számolt be névre, korra, lakhelyre, felekezetre, betegségekre lebontva az intézetben kezelt betegekről illetve gyógyultakról. És ezzel a melléklettel felszerelve tartotta meg előadását.⁶⁷ A világot látott orvos szemével még 1846-ban is meghökkentő a magyarországi viszonyokra tett megállapítása. Szerint sehol Európában nem volt annyi szembeteg, mint Magyarországon. Ennek legfőbb oka a szegénység – írta, aminek következménye az idő előtti halál, amivel még szembe tud nézni az ember, mert a *halál minden embert megszabadít a nyomorúságtól. Nem is fél a szegény, főleg a szegény magyar paraszt a haláltól; de borzad a vakságtól. Ha meghal a gyermek, nyugodt lélekkel adják át az anyaföldnek, de ha megvakul, kétségbe esnek, mert a vak az egész családnak terhére van, fogyaszt, de a házi teherviseelésben részt nem vehet ... a szegényeknél koldulnia kell mennie ... még az állatok sorából is száműzetik* – érzékeltette szemléletesen a vak gyermekek illetve általában a vakok helyzetét.⁶⁸

Az 1846-ban Kassán-Eperjesen ülésezett nagygyűlés az előadások után megbízta Grósz Frigyest, hogy készítsen olyan tervezetet, amely országos szintén segítene e kérdés megoldásában. Így 1847-ben, a Sopronban tartott vándorgyűlésen már kész volt a *Terv a magyar és erdélyországi földművelők közt gyakran előforduló szembetegek és gyógyítható vakok számára több vidéken egyesületek által alakítandó ingyen gyógyító és ápoló intézetekről...*⁶⁹

A eperjesi vándorgyűlésen osztották ki a résztvevőknek a *Sáros megye helyirata* című 61 oldalas könyvecskét is. Az eperjesi születésű Bartsch Eduárd (1796?-1871), Sáros megye főorvosa Hölbling Miksa orvosi topográfiájának tematikáját és Grósz Frigyes megértő figyelmét követte, amikor összeállította topográfiáját, amely éppen elkészült a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VII. vándorgyűlésére.⁷⁰ Három nagy részre tagolódik a könyv: *Természeti Rajz*, *Statisztikai rész*, *Orvosi rész* címmel. Mindhárom fejezet rendkívül érdekes, tele olyan adattal, ismerettel, amely az 1840-es évek Sáros megyéjéről egyedülálló információt nyújt. Hasonlóan Hölblinghez, mindenhol figyelt a különböző népcsoportok, felekezetek eltérő sajátosságaira, és ez különösen növeli forrásértékét. Bartsch Ede munkája volt az utolsó, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseire készített, szigorú értelemben vett, önálló kötetben kinyomtatott orvosi topográfia. A későbbi orvosi helyrajzok kisebb-nagyobb tanulmányként, vagy megyei, városi monográfiák részeként jelentek meg, illetve elhagyták a történeti, néprajzi, helyismereti részeket, és egyre inkább az orvostudomány szakmai szempontjait vették figyelembe.

Orvosi topográfiai előadás legközelebb az 1863-ban, Pesten tartott vándorgyűlésen hangzott el. A szabadságharc előtt Sopronban, 1847. augusztus 11-17. között volt az utolsó vándorgyűlés. Csak 1863-ban, amikor ismét engedélyezték a rendezvények megszervezését, a Pesten tartott IX. nagygyűlésen adták át az 1847-es előadásokból szerkesztett kötetet is. Ebben Weszelovszky Károly (1818-?), árvaváraljai uradalmi orvos jelentkezett *Árvamegye orvosi helyiratával*, amely bőséges ismeretet nyújt az árvai köznép korabeli életéről.⁷¹ Mint 18. századi elődei, ő is Hippokratészre hivatkozott az orvosi topográfia szükséges voltát bizonygatva, majd Tormay Károlyt követve részletes meteorológiai táblázatokkal illusztr-

⁶⁷ A nagyváradi intézmény fennállásának 25. évfordulójára Grósz Frigyes ismét összeállított egy statisztikai adatokat is tartalmazó könyvet a magyarországi szembetegekről és gyógyintézete tevékenységéről. Grósz 1857.

⁶⁸ Grósz 1847. 30-31.

⁶⁹ Grósz 1847.

⁷⁰ Bartsch 1846.

⁷¹ Weszelovszky 1864.

rálta mondandóját. Röviden, de tartalmasan mutatta be Árva megye népességét, kitérve a különböző foglalkozású rétegekre – gyaloskereskedőkre, kézművesekre és a földművesekre egyaránt. Weszzelovszky doktor a 19 évi szolgálati idő alatt bejárta az egész megyét, és addig 15 292 beteget gyógyított. Pontos adminisztrált minden eseményt, így a népesedési mozgásról valamint a betegségekről, hónapokra bontott előfordulásuk szerint is részletes táblázatokat készíthetett.

A következő vándorgyűlésekre (1865. Pozsony, 1867. Rimaszombat, 1868. Eger, 1869. Fiume) már nem is a Munkálatokat, hanem megyei monográfiákat jelentettek meg, és bennük már eredeti formában és szemléletben orvosi topográfiát nem találunk.⁷² Úgy tűnik, eljárt felettük az idő, mert ezekben a monográfiákban már hangsúlyosan elvált egymástól az ún. népleírasi (néprajzi), történeti és a szakorvosi rész. Ezt jól példázza a Hunfalvy János szerkesztésében megjelent *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása* című vaskos kötet.⁷³ Ebben például a II. fejezetet, a történeti, statisztikai és a néprajzi részeket Hunfalvy állította össze⁷⁴, míg az élettani viszonyokkal és népesedési mozgalommal foglalkozó részt dr. Kiss Antal orvos, és külön alcímmel gömör megyei népies gyógy módjaiból Török János mutatott be egy csokorral.

A vándorgyűlések szervezői a kezdetektől igyekeztek egy-egy témakört vizsgálni, azaz tematikus konferenciákat szervezni, amire a Munkálatokban megjelent előadásokból is következtethetünk. Teljes mértékben azonban ez a törekvés nem valósult meg, mivel például a gyógyfürdőkkel és ásványvizekkel foglalkozó tanulmányok a XIX. században majd minden kötetben megjelentek, sőt időnként túlsúlyba kerültek.

A fent felsorolt műveket csak illusztrálásnak szántam a teljesség igénye nélkül. Láthatjuk ezekből is, hogy kevés orvos vállalkozott orvosi topográfia írására. Általában állami hivatalt viselő megyei vagy városi főorvosokat látunk itt, akik többnyire tehetősebb háttérrel, magasabb, szélesebb körű műveltséggel rendelkeztek. Mielőtt ehhez a munkához fogtak, rendszerint több éve, évtizede dolgoztak az adott vármegyében és városban. Hosszú orvosi gyakorlat, alapos megfigyelés és fáradságos gyűjtőmunka előzte meg a feldolgozást. Természetföldrajzi, történeti, művelődéstörténeti, régészeti tanulmányok át-olvasása, világi és egyházi levéltárak iratai, statisztikai, demográfiai adatok egészítették ki az orvosok egészségügyi és népismereti tapasztalatait és mindennapi, igen kiterjedt, fáradságos munkáját.

Sem az orvostörténet, sem a néprajztudomány nem nélkülözheti ezeket a forrásokat. Az orvosi topográfiák mindegyike a megjelenés idejéhez viszonyítva is igyekezett történetileg vizsgálni az adott helyről, közösségről készült adatokat, ismereteket, ugyanakkor egy kinagyított pillanatképet is kapunk az adott időszakból az adott közösség életéről. Természetesen mindig torz egy kicsit a kép, de ezzel számolnunk kell. Mégis a több oldalról való megközelítés, a többféle forrás feltárása mindig jobban árnyalja a képet a valóságról, jelen esetben a hagyományos népi kultúráról, közelebről a népi egészségügy alakulásáról.

⁷² Hunfalvy (szerk.) 1867., ALBERT (szerk.) 1868., n.n Fiume és környékének tájrajza ... 1869.

⁷³ Hunfalvy (szerk.) 1867.

⁷⁴ „Meg kell tehát jegyeznem, hogy megyénk mozaik ethnographiáját részvények útján állítottuk össze; több kortárs és egyikét lelkész urak pontosztos kérdéseimre adataikat szivesen küldték hozzám, ...” In: Hunfalvy 1867. 87.

Irodalom

- ALBERT Ferenc (Montedégói) (Szerk.)
1868 *Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása*. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egerben 1868-dik évben tartott XIII. nagygyűlésének alkalmából. Eger.
- BARTSCH Ede
1846 *Sáros megye helyirata*. Eperjes.
- BENKŐ Sámuel
1976 *Topographia oppidi Miskolcz historico-medica*. Kassa, 1782., 1818. A Miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványa, sajtó alá rendezte Szabadfalvi József. Miskolc.
- BIRTALAN Győző
1988 Európai orvoslás az újkorban. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 15-16*.
- BUGÁT Pál
1838 Az orvosi helyleírások (topographiák) hasznairól, s azon útmódrul, mellyen iratnak. *Orvosi Tár*, 1838. Új folyamata, Első félév, 21. sz. 341-344., 22. sz. 347-354., 23. sz. 363-369., 24. sz. 379-385.
- CHYZER Kornél
1890 *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től-1890-ig*. Sátoraljaújhely.
- DEUTSCH József
1844 A bányászati föld s nép viszonyainak rövid vázlata statistikai s biostatistikai tekintetben. Bugát P.–Flór F. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűléseinek munkálatai*. Pest, 25-28.
- ECKSTEIN Frigyes
1841 Magyarország orvosi helyrajzának kidolgozásáról. Bugát P.–Flór F. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első nagygyűlésének munkálatai*. Pest, 47-53.
- HERMAN János
1845 *Megyei orvosi eljárás*. Pécs.
- HOFFINGER Johann Georg
1791 *Vermischte medicinische Schriften*. Wien.
- HORN Ferenc
1846 Egy vizizony kórtörténete, némelly észrevételekkel ... In: Hölbling M. (Kiadó): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pécs, 156-160.
- HUNFALVY János (szerk.)
1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII-ik Rimaszombaton 1867-ben tartott nagygyűlése tagjainak emlékül. Pest.
- FOUCAULT, Michel
2000 *Elmebetegség és pszichológia*. A klinikai orvoslás születése. Budapest.
- FINKE, Leonhard Ludwig
1792 *Versuch einer allgemeinen medicinisch-praktischen Geographie...* I. Bd. Leipzig. n.n
1869 *Fiume és környékének Tájrajza*. Természettudományi, orvosi, statistikai stb. tekintetben. Emlékül a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1869-ben Fiume városában tartott XIV. nagygyűlése tagjainak. Pest.
- GÉMES Balázs
1979 A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11-12*. 15-33.

GORTVAY György

1953 *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. k. Budapest.

GRÓSZ Frigyes

1846 *Statisticai adatok a N. Váradon 1830 óta létező Szegény Vakok gyógyintézetének működéséről, ...* Nagyvárad.

GRÓSZ Frigyes

1847 *A szegényebb sorsu szembetegek és gyógyítható vakok hazánkban tömördek nagy számáról, ... Magyar Orvosok és Természetvizsgálók hetedik Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Pest. 29-31.

GRÓSZ Frigyes

1847 *Terv a Magyar- és Erdélyországi földművelők között gyakran előforduló szembetegek és gyógyítható vakok számára több vidéken egyesületek által alakítandó ingyen gyógyító és ápoló intézetekről. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nyolcadik Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Sopron.

HAAS Mihály

1845 *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, 1985.

HAIDENREICHER János Lajos

1783 *Medicina Aradiensis*. Temesvár.

HÖLBLING Miksa

1845 *Baranya Vármegye Orvosi Helyirata*. Pécs, 1985.

KÓSA László

1989 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.

KOSÁRY Domokos

1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.

LÜBECK, Karl

1803 *Ueber die medicinische und naturhistorische Literatur von Ungern. Zeitschrift von und für Ungern ...* 3. k. 1. f. 9-29., 4. k. 1. f. 27-42.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest.

PATAKI Dániel

1845 *A bujakórnak a vidékekbeni uralkodása s ennek lehető kiirtása*. In: Szócs J.–Brassai S. (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárott tartott ötödik nagy- gyűlésének munkálatai*. Kolozsvár, 176-179.

PATKOVICS József

1964 *Hippokratész könyve a levegőről, a vizokről és a vidékekről. Orvostörténeti Közlemények* 33. 9-93.

RÉTHLY Antal

1973 *Patkovich Boldizsár és József tisztiorvosok működése Pécs éghajlatának Megismerése érdekében. 1781-1854. Orvostörténeti Közlemények* 66-68. 191-205.

RÉTI Endre

1979 *A hazai orvosföldrajz története*. Klny. *Földrajzi Közlemények*, 1-3. sz. 177-180.

SATTLER Jenő (ford.)

1846 *Szabad királyi Pécs városának orvos-statisticai helyirata. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Pécs, 175-187.

SIEFERT, Helmut

1972 *Hygiene, ein Thema in der Frühzeit der Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte (1822-1867)*. In: Querner, H.–Schipperges, H. (Red.): *Wege der Naturforschung 1822-1972 im Spiegel der Versammlungen Deutscher Naturforscher und Ärzte*. Berlin- Heidelberg-New York, 171-185.

SPIELMANN József

1977 *A közjó szolgálatában. Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Bukarest.

SZINNYEI József

1891-1914 *Magyar írók élete és munkái.* I-XIV. Budapest.

SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán

1969 *A Magyar Orvosok és Természevizsgálók vándorgyűlései (1841-1933) Orvostörténeti Közlemények* 50. 45-56.

TORKOS JUSTUS János

1764 *Bericht von der Königlichen des Königreichs Hungarn Frei Stadt Pressburg Lage, Wassern und Luft.* Pressburg.

WEITZENBREYER Frigyes

1847 *Kassa Orvosi s néprajzi tekintetben. Magyar Orvosok és Természevizsgálók hetedik Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai.* Pest, 73-79.

WESZELOVSZKY Károly

1864 *Árvamegye orvosi helyirata.* In: Szabó József (Szerk.): *Magyar Orvosok és Természevizsgálók 1863. szept. 19-26. Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlatja és Munkálatai.* Pest, 80-119.

WOLFF András

1793 *Ueber einige erhebliche Hindernisse der Gesundheit in Siebenbürgen und besonders im Hermannstädter Bezirk.* Hermannstadt.

ZOMBORCSEVICS Vince

1841 *Hazánk orvosi leírásának szükségességéről és a vízről.* In: Bugát P.–Flór F. (Szerk.) *Magyar Orvosok és Természevizsgálók Pesten tartott első nagygyűlésének Munkálatai.* Pest, 53-56.

Deáky, Zita

The medical topographs as genres of the interdisciplinary researches

The medical topography is a special group of the historic sources. Those, which were published in Hungary organically participated in the development of the modern medical science, in the changed attitude in preventive and curing work. The appearance of the genre related to the general medical opinion according to which the environment, the climate, the waters, the quality of the soil, the lifestyle, the agriculture, the belief and custom world determine the medical position of a certain community. It also effects the illness, the curing possibilities, demographical relations and people's everyday and festive life. Therefore one part of the doctors tried to collect geographical, natural endowments, historical, statistical, demographical and ethnographical data of a certain territory, town or country. In all cases several years' research, medical work, experience and study of sources were in the background. These topographs portrayed the 18th–19th century picture of a certain country or town to the posterity.